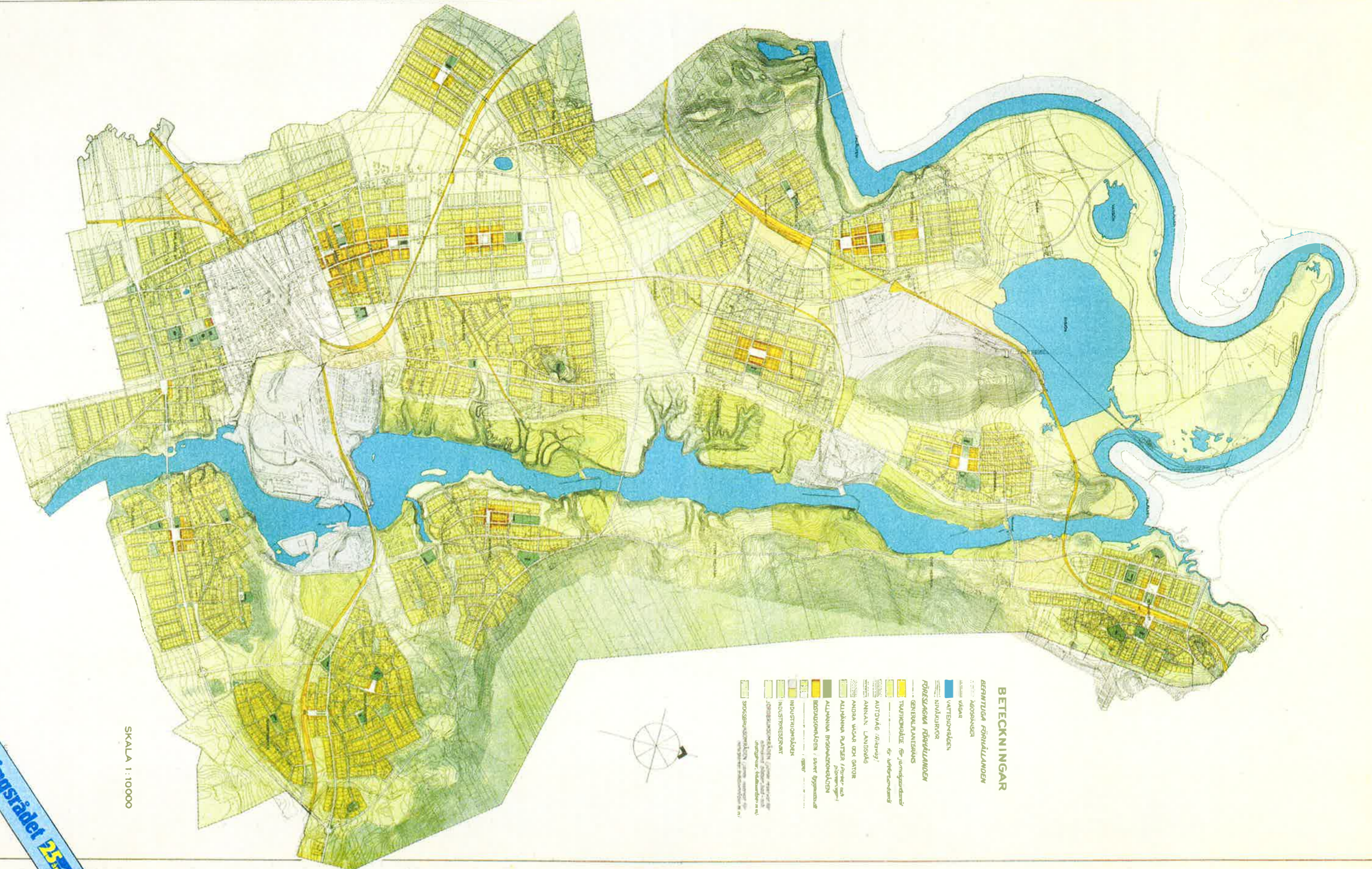

Från mönsterplan till kommunöversikt

Av Eva Rudberg

DEN FYSISKA ÖVERSIKTSPLANERINGENS FRAMVÄXT I SVERIGE

Från mönsterplan till kommunöversikt

Våren 1985 förväntades den nya plan- och byggnadslagen (PBL) antas efter ett mycket långt förarbete. Översiktsplaneringen skulle ges en viktig roll i lagen. Om lagen träder i kraft blir det obligatoriskt för varje kommun att hålla en aktuell översiktsplan, som gäller kommunens hela markområde.

Bakom kravet på översiktsplanering ligger en lång uppbyggnadsperiod, där man har skaffat sig erfarenhet av för- och nackdelar med de olika former denna planering haft. Översiktsplanering är ju ingenting nytt. Sedan lång tid tillbaka har städerna eller kommunerna haft behov av att kunna överblicka och styra sin framtid. Beräkningar av befolkningsutveckling och näringslivsförändringar, behov av byggande och service, tillgång på mark och naturresurser, samordning med näraliggande kommuner osv har varit avgörande för framtidsbedömningarna och den fysiska planeringen.

Genom stadsplaner och byggnadsstadgor har samhällets möjligheter att styra och genomföra en långsiktig fysisk planering av bebyggelse och markanvändning vuxit fram. Det har gått långsamt och de viktigaste stegen har tagits efter andra världskriget. Planutformningen har också genomgått stora förändringar. Från 1800-talets stela mönsterplaner, som enbart gällde formen, inte innehållet, har man gått via det tidiga 1900-talets ofta vackra men överdetaljerade totala stadsplaner till de första general- och stomplanerna på 1920- och 1930-talet med trafikfrågor och zoner som dominerande inslag. Under efterkrigstiden växte välfärdssamhället fram, köpkraft, bilism och urbanisering ökade kraftigt. Framtidsoptimismen var stor när högkonjunkturen kom. Generalplanerna fick en ny karaktär genom att prognosmetoder för befolknings- och näringslivsförändringar utvecklades, och de fick formen av digra utredningsarbeten med kartbilagor. De visade storstilade framtidsvisioner, men låg ofta långt från den politiska verkligheten och hamnade inte sällan i kommunernas byrålädor.

I dag har förutsättningarna förändrats. Konjunkturen har gått ner, och det är inte längre fråga om ständig expansion på alla områden. Samtidigt har kommunerna fått större befogenheter att själva råda över markanvändningen, blivit större och fått bättre möjligheter att driva sin planering. Den fysiska riksplaneringen från 1970-talet har givit nya och bredare utgångspunkter för kommunernas planering. Det är inte längre bara tillväxtens trafik- och bebyggelsefrågor som ska lösas; naturresurser och miljöfrågor uppmärksammas på ett annat sätt nu än tidigare. Planerna har i dag möjlighet att få en starkare förankring i en samsamsatt verklighet.

På drygt hundra år, från byggnadsstadgan 1874, har samhället långsamt men målmedvetet fått allt större inflytande över markens användning. Under hela efterkrigstiden har strävan varit att ge kommunerna en nyckelroll i planeringen, och det kommunala planmonopolet ger stora möjligheter till styrning. Ekonomi och politisk vilja sätter gränserna.

I katalogen och utställningen "Från mönsterplan till kommunöversikt" presenteras fem epoker av översiktsplanering (generalplanering), vars olika förutsättningar, utformningar och innehåll kan belysa några av de förändringar som skett.

1600-talets rutnätsplaner

Det var vid mitten av 1600-talet som en stark styrning av städernas planläggning kom till stånd från statsmakternas sida. Flera nya städer grundades, och befintliga städer flyttades och reglerades, ofta i samband med bränder. Rutnätsplanen med raka gator och vinkelräta, rektangulära eller kvadratiske kvarter var den modell som användes.

Rutnätsplan för Borås efter branden 1681.

Carlbergs generalplan för Stockholm

Under 1700-talet tillkom de lokala byggnadsordningar, som skulle reglera städernas byggande och planering. Den första gällde Stockholm och kom 1725, men den fick få efterföljare ute i landet under seklet. Redan 1736 fick Stockholm en ny byggnadsordning. Här föreslog man en översiktsplan för Stockholm, och den kallade man generalplan.

Drivande var Stockholms stadsarkitekt Johan Eberhard Carlberg, som liksom många arkitekter och ingenjörer vid den här tiden hade en militär bakgrund. Generalplanen skulle vara en sammanfattning av de långsiktiga krav som gällde skydd mot brandfaran och stadens avveckling av trähusbebyggelse, förbättring av sanitära förhållanden längs stränderna, där gödsel och avfall slängdes utan urskillning, anläggandet

Johan Eberhard Carlberg, 1683–1773, Stadsarkitekt i Stockholm, 1727–1773.

av nya kvarter och uträddande av gatusträckningar mm. Någon sådan översikt eller generalplan kom dock inte till stånd, trots att man i arbetet med byggnadsordningen för Stockholm ofta påminde om behovet, och senare to m uppdrag åt Carlberg m fl att upprätta en sådan. Tillaeus' karta över Stockholm från 1733 som kallades "general karta" tjänade som en viktig översikt, men beskrev ju enbart rådande förhållanden. J E Carlberg återkom flera gånger till behovet av helhetsbild av staden, dess unika läge, problem och framtidsmöjligheter; "en General Idé om denna Ortens förmåner och besvärigheter". Han beklagade att staden inte hade fått utvecklas efter en

Före

SVERIGE 1725 Stockholms första lokala byggnadsordning. 1734 Byggningsbalk samt lokala byggnadsordningar för städer. 1736 Stockholms andra lokala byggnadsordning utarbetad av J E Carlberg. 1824 Vissa statliga byggnads- och brandordningar. 1859 A E Edelsvärds modellstad. 1866 Kommunalförfattningarna införs. 1866 Sveriges första stadsplanetävling: utvidgning av Göteborg. 1866 A Lindhagens generalplan för Stockholm. 1874 Byggnadsstadga, hälsovårdsstadga och brandstadga för hela riket. 1874 Totalt 6 stadsarki-

fastställd plan, och fortsatte att sträva efter att åstadkomma en generalplan där man systematiskt skulle analysera och redovisa behoven.

Centrala myndigheter

Allmänna brandförsäkringsverket, inrättat 1782, var länge den enda centrala myndighet med uppgift att övervaka byggnads- och brandfrågor i städerna. Överintendentämbetet, som senare blev den centrala myndigheten för planfrågor, hade funnits sedan lång tid tillbaka. Nicodemus Tessin dy var den första överintendenten, utnämnd 1697, men hans uppgift hade främst gällt det kungliga slottet. Senare tillkom ytterligare uppgifter som gällde kronans byggnader. Men det hindrade inte att städernas planläggning var en fråga som engagerade personer på denna post, och tex Carl Hårleman, överintendent 1741–1753, önskade ett större inflytande från kronans sida över utformningen av rikets städer. Det kom dock inte till stånd förrän genom 1874 års byggnadsstadga, där överintendentämbetet fick uppgiften att granska städernas stadsplaner, som sedan fastställdes av Kungl. Maj:t.

1874 års byggnadsstadga

Under 1800-talet var det främst den stora brandfaran, den dåliga hygieniska standarden och slumbebyggelsen som bildade utgångspunkt för att myndigheterna engagerade sig i stadsbyggandet. Den ökande industrialiseringen medförde stadstillväxt och förstärkte behovet av planläggning av städerna. Lokala byggnads- och brandföreskrifter fanns i viss utsträckning för de olika städerna, men inte förrän 1874 fick landet en gemensam byggnadsstadga. Samtidigt kom hälsovårds- och brandstadgor för hela riket. Kommunalförfattningarna, bla med förordning om kommunstyrelser i städerna, hade kommit till 1862.

Enligt 1874 års byggnadsstadga skulle städerna ha byggnadsnämnder. Deras uppgift var bla att låta upprätta stadsplaner, som skulle "motsvara trafikens och sundhetens behov och skönhetssinnets anspråk och skapa trygghet mot större ellsolyckor". Hushöjderna sattes i stadgan i relation till gatubredderna, och högsta hushöjd fick vara fem våningar. Stadgan krävde också allmänna planeringar, breda gator och torg för hygienens, trafikens och brandsäkerhetens skull. I samband

Stadsbrand. Pehr Hilleström, 1700-tal.

med att stadgan kom till utarbetades också mönsterplaner som vägledning för städerna i deras stadsplanearbete, inte minst med tanke på återuppbyggnad efter bränder. Genom att dessa mönsterplaner berörde hela staden fick de i viss mening karaktären av översiktsplaner.

Sakkunskapen på planeringsområdet var emellertid mycket begränsad, både på central och lokal nivå. Det är som byggnadsstadgan trädde i kraft fanns bara sex anställda stadsarkitekter i landet. Ofta blev planutformningen en uppgift för ingenjörer och lantmätare. Arkitekt P G Sundius (1823–1900) var en av de få professionella stadsplanerarna vid den här tiden.

Mönsterplanerna kom många gånger att tillämpas okänsligt och utan hänsyn till befintlig bebyggelse och terräng. Men det förekom även känslig

Arkitekt P G Sundius upprättade omfattande planer för bla Sundsvall, Söderhamn, Södertälje och Gävle.

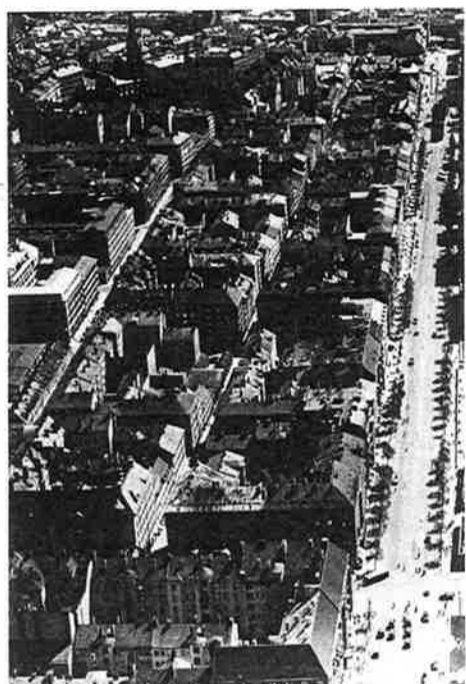
anpassning till äldre stadsdelar. Byggnadsstadgans och mönsterplanernas genomslagskraft var stor, och på ett knappt decennium hade nästan samtliga städer nya eller reviderade planer.

Ett problem med 1874 års byggnadsstadga var, att den bäddade för markspeculation. Tomtpriserna ökade där det fanns en fastställd plan. Markägare kunde kräva att staden löste den mark där det enligt planen skulle dras fram gator och göras allmänna platser. Annars kunde de hota med att själva bebygga marken. Många städer hade inte alls råd att lösa in mark och genomföra en medveten och långsiktig planering, allra minst de snabbt växande industristäderna. Följden blev en oplanerad käckbebyggelse i städernas utkanter.

Med byggnadsstadgans hjälp exploaterades ibland städernas kärnor hårt. Femvåningshus var högsta hushöjd som stadgan medgav, men de flesta äldre miljöer hade betydligt lägre hushöjder. Längre fram när de hårda exploateringarna ifrågasattes ville fastighetsägarna givetvis inte avstå från den ekonomiska fördel de fått.

1900

tekt eller motsvarande i Sverige. **UTLANDET** ca 1840 von Thürens koncentrisk lokaliseringsmodell för städer. 1856 Byggnadsstadga i Finland. 1863 Haussmanns Parisplan. 1876 R Baumeisters generalplan- och zoneringsidéer tillämpas i Frankfurt. 1889 C Sitte: Stadtbaukunst. 1890 J Stübbers: Städtebau (om generalplan och zonering bla). 1892 Generalplanetävling för Wien. 1896 T Fritsch: Die Stadt der Zukunft. 1898 E Howard: Tomorrow. A peaceful path to real reform (om trädgårdsstaden).

Här exploaterade hyreshuskvarter med gårdsbebyggelse möjliggjordes av 1874 års byggnadsstadga.

Albert Lindhagen

Albert Lindhagen (1823–1887) var jurist och politiker med stort engagemang och betydelse för frågor kring städernas planering under 1800-talets senare hälft. Han var bl.a. ledamot och vice ordförande i Stockholms stadsfullmäktige, expeditionschef i civildepartementet, ledamot av andra och senare första kammaren i riksdagen samt justitieråd. Stockholms högskolas tillkomst var hans verk.

Hans intresse för stadens planering hängde samman med de tekniska förbättringar som förändrade städerna från mitten av seklet: gatubelysning med gas, vattenförsörjning, telegraf- och järnvägsförbindelser mm. På sin

bröllopsresa 1860 besökte han Paris, och tog starka intryck av den Haussmannska stadsplaneringen med breda boulevarder och kvartersförnyelser, som då pågick som bäst i staden. Från 1860-talet och framåt arbetade han sedan i liknande anda med Stockholms planering och malmarnas reglering, bl.a. som ordförande i stadsfullmäktiges stadsplanekommitté, och försökte åstadkomma breda gatugenombrott och öppna platser. Hans ambition var att skapa "en plan för Stockholms hela framtid", en generalplan. Planen för Stockholm låg färdig 1866, och samma

år påbörjade Lindhagen i egenskap av expeditionschef i civildepartementet arbetet med de stadgor och förordningar som skulle komplettera 1862 års kommunalförfattning och göra rikets städer mer funktionsdugliga. 1868 kom hans förslag till ordningsstadga, vilken var den första som gällde rikets alla städer. 1871 blev han medlem av lagbyrå, och arbetade med de byggnads-, brand- och hälsovårdsstadgor som fastställdes 1874. Han bearbetade även lagfarts- och teckningslagarna samt vattenrätten, och utredde överståthållarämbetets organisation.

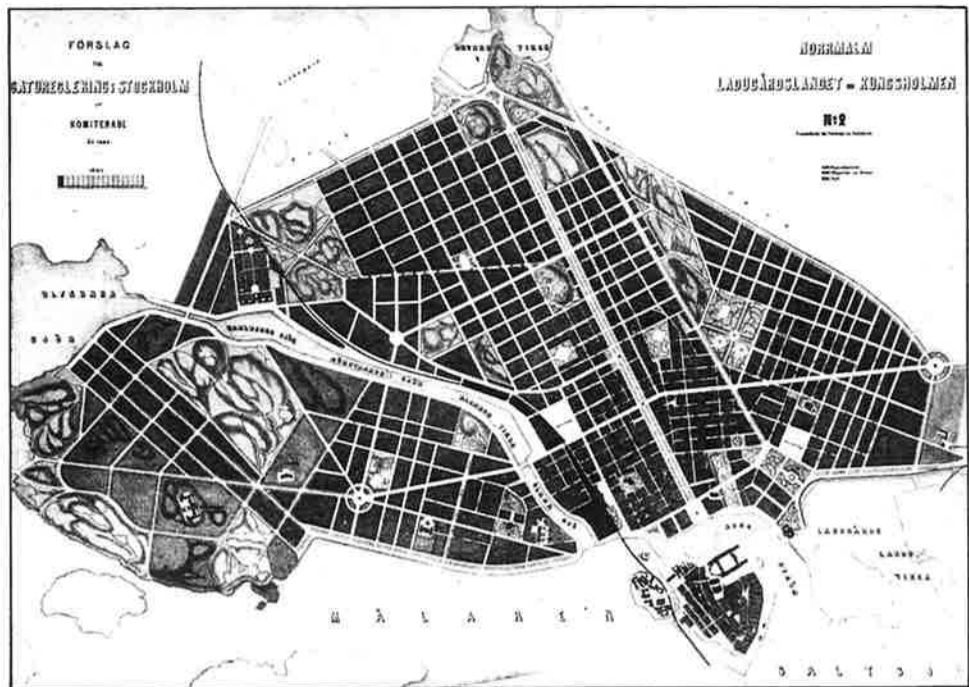
Av 1874 års stadgor var byggnadsstadgan den viktigaste och Lindhagen fick i förberedelsearbetet studera motsvarande frågor i Tyskland, Schweiz, Norge, Finland och S:t Petersburg. Finland hade särskilt intresse genom att man här hade fått en ny byggnadsstadga redan 1856, och i samband med stora bränder gjort nyplanering för flera städer.

Utlandet

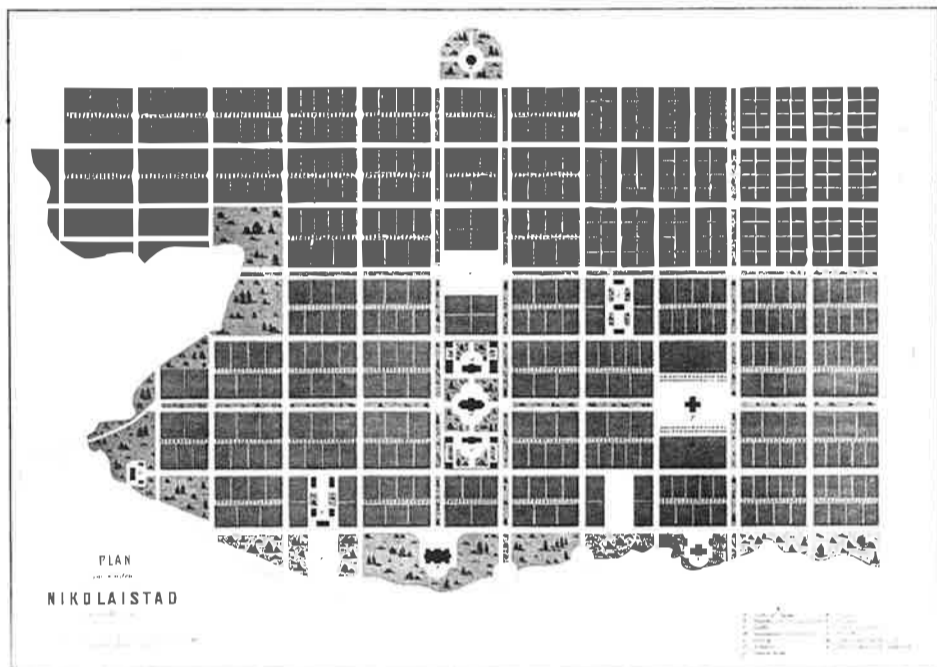
I Tyskland togs frågorna kring generalplanering upp redan på 1870-talet av stadsplaneteoretikern Reinhard Baumeister. Han lanserade generalplaneten i en mer modern mening i sin bok "Städterweiterung in technischer, baupolitischer und wirtschaftlicher Beziehung" från 1876. Här betonade han stadens funktionsmönster och ville åstadkomma en organisatorisk helhet av staden. Bostadsbebyggelsen stod i centrum för hans intresse och han förordade en mindre hård exploatering. En översiktlig planering av stadens kommunikationer, lokalisering av industrier, offentliga platser och byggnader mm skulle utgöra stommen för en mer detaljerad stadsplanering. Planeringen av enskilda stadsdelar skulle sedan kunna genomföras allteftersom behovet uppstod. På det sättet försäkrade sig staden om en långsiktig markanvändningsplan men lämnade detaljerna på framtiden. Även när det gällde expropriationsfrågorna var hans åsikter avancerade och framsynta, och han menade att man måste skaffa sig ett system där markvärdestegringen tillföll staden.

Baumeisters idéer fick praktiskt genomslag framför allt genom samarbetet med Franz Adicke, överborgmästare i Frankfurt am Main. Frankfurt blev genom Adickes försorg en av de första städer i Tyskland som fick en Zonenbauordnung, en byggnadsordning, som på sociala och funktionella grunder fastställde markanvändningen. För att kunna planera sin långsiktiga tillväxt måste staden föra en medveten markpolitik och köpa in mark, menade han. Staden måste också kunna styra markutnyttjandet och motverka för hård exploatering. Ett viktigt steg mot ökat samhällsinflytande togs 1902 genom Lex Adicke, som innehöll expropriationsrätt och reglering av bebyggelsens täthet och standard.

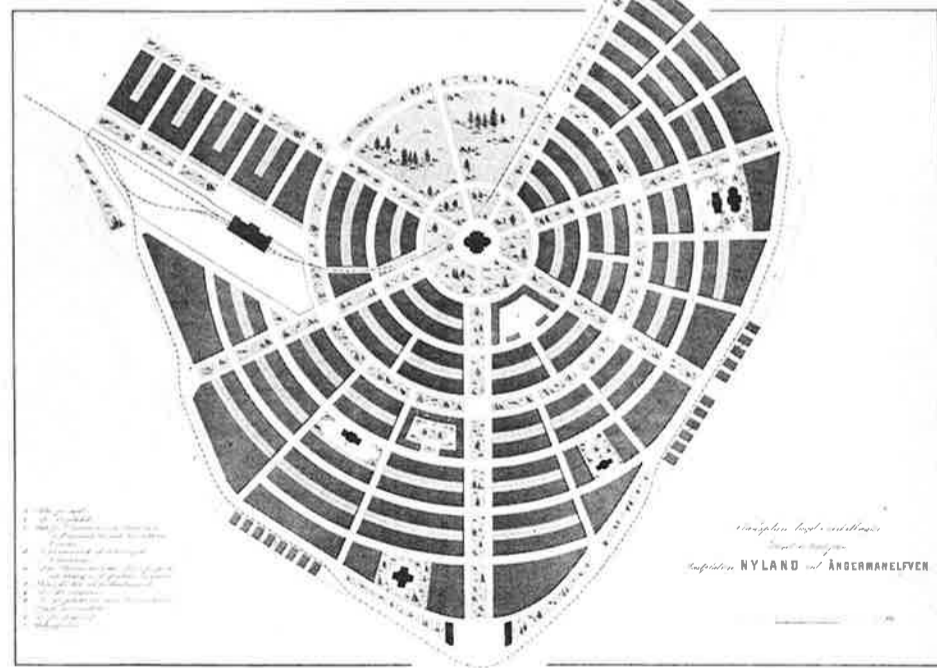
Baumeisters förslag till bebyggelsezonering kom också till uttryck i Stutt-

"Här rivs för att få ljus och luft..." Lindhagens generalplan för Stockholm 1866, präglad av breda boulevarder och öppna platser.

Mönsterplanerna 1875. Albert Lindhagen lät ge ut en samling mönsterblad över bl.a. finska städer som nyplanerats i samband med bränder. Han samlade själv in materialet på sina studieresor och lät renrita dem hemma i sin bostad. Av de tretton mönsterbladen bestod åtta av stadsplaner i rutnätsmönster och resten av ritningar som angav lämpliga förhållanden mellan gatubredder och hushöjder samt kvartersindelningar. De reproducerades och trycktes i färg och delades ut till myndigheter, kommuner och enskilda och skulle tjäna som förebild för god stadsplanering.

gart, där han 1902 gjorde en utvidgningsplan för staden. Här föreslog han tre bebyggelsezoner: Den gamla staden med slutet bebyggelsesätt, den mellersta med öppet byggnadsätt och maximerad byggnadshöjd, samt den yttre zonen med lantligt bebyggelsesätt.

Joseph Stübbers var en annan betydelsefull stadsplaneteoretiker, som i sin "Städtebau" från 1890 förordade generalplanering för stadens långsiktiga utveckling. Stübbers hade en teknisk och rationell syn på planeringsproblemen, men också en bredd i frågeställningarna som gav hans arbeten spridning och betydelse. Trafiksystemet var en

grundläggande fråga, men också stadens sundhet, dvs tillgången på ljus, luft, rent vatten och goda bostäder. Som en del av denna sundhetssträvan förordade Stübbers planering, dvs indelningen av staden i olika användningsområden och bebyggelsesätt. Det innebar bl.a. att man skulle anlägga särskilda industriområden. I närheten skulle områden för arbetarbostäder finnas, dels för att tomtmarken här var billigare och dels för att undvika långa gång- och reseavstånd mellan bostad och arbetsplats. En tydlig segregering, både funktionell och social, fanns alltså inbyggd i systemet.

Under 1900-talets första decennier togs många initiativ till vad som så småningom skulle utvecklas till kommunal översiktsplanering. Nu fanns flera motiv till att få ett bättre och mer långsiktigt grepp över städernas tillväxt: ofta skedde inkorporeringar av samhällen till de större städerna, utveckling av kommunikationerna skedde snabbt och bostadsnöden pockade allt tydligare på åtgärder. Planering av långsiktiga markinköp och planerings-samverkan mellan städerna var andra drivande faktorer. Med hjälp av stora stadsplaner, "totalplaner" försökte man få ett samlat grepp över stadens utveckling. Men planerna blev ofta överdetaljerade och länsande för en mer långsiktig planering.

Två stora stadsplanetävlingar under seklets första decennium visar exempel på en mer omfattande planering av städernas tillväxt. Det gällde Göteborg

1907 år stadspanelag

Bristerna i 1874 års byggnadsstadga var många: möjligheterna till markspekulation var stora och städernas ekonomi oftast dålig, vilket ledde till att oplanerad kåkbebyggelse och slum fortsatte att växa. I den nya lagen 1907 fanns embryot till det kommunala planmonopolet genom att stadsfullmäktige själva fick rätten att antaga stadsplaner. Fortfarande granskade dock överintendentämbetet planerna och Kungl. Maj:t fastställde dem. Ersättning till markägare och deras ekonomiska medverkan vid planernas genomförande var centrala frågor i lagen.

En liten men avgörande passus i tredje paragrafen gav stadsfullmäktige möjlighet att ange kvarterens utformning och användning genom särskilda byggnads- och stadsplanebestämmelser. I dessa bestämmelser, som bifoga-

järnvägar, gator, torg och allmänna platser, bostadsbebyggelse med slutet (flerfamiljshus) och öppet (villabebyggelse) byggnadsätt mm. Detta kan ses som ett första steg mot den styrning av

1900

SVERIGE 1901 Internationell tävling om Göteborgs utvidgning. 1902 Sveriges kommunaltekniska förening bildas. 1904 Totalt 15 stadsarkitekter. 1907 Stadspanelag och Naturvårdslag. 1908 Svenska stadsförbundet bildas. 1909 Förslag till ny byggnadsstadga (vidarebearbetas i bostadskommissionen). 1909 A Lilienbergs Trafikplan för Göteborg. 1914 Stadsplaneunderservisning för arkitekter införs på KTH. 1914 Baltiska utställningen i Malmö. Stadstekniska enhetsplaner presenteras. 1917 Fastighetsbildningslag. 1918 Byggnadsstyrelsen inrättas med planbyrå för planfrågor **UTLANDET** ca 1900 A Weber: industrilokaliseringsmodell. 1903 R Unwin skapar trädgårdsstaden Letchworth i England. 1904 T Garnier: Cité indu-

möjligheterna med motivet att det kränkte den enskilda äganderätten. Fortfarande var lagen alltför svag för att hävda det allmänna bästa på den enskilda äganderättens bekostnad.

Lagen och stadgan fortsatte att bearbetas via den statliga bostadskommissionen. 1917 inordnades de i fastighetsbildningslagen. Bearbetningen fortsatte och förslag lades fram under slutet av 1910-talet och början av 1920-talet.

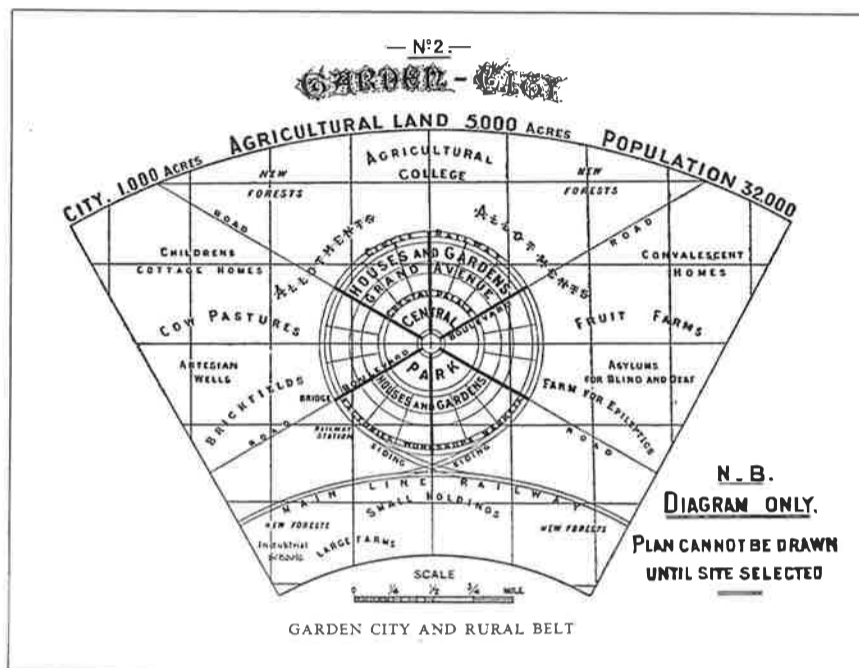
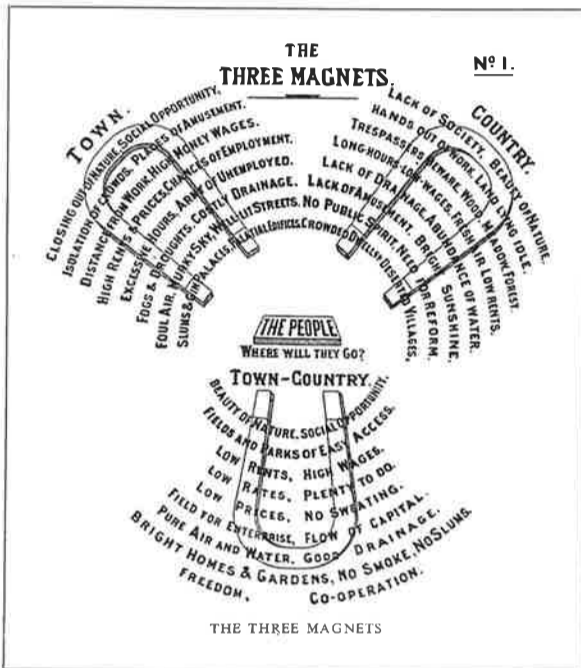
Planförfattarna

De yrkespersoner, som vid denna tid sysslade med planfrågor var ingenjörer, arkitekter och lantmätare, ofta med militär bakgrund. De få stadsarkitekter som fanns i landet kombinerade regelmässigt sin stadsarkitekt-syssla med egen verksamhet, något som kritiserades både genom att det begränsade deras arbetsinsatser för staden och genom att de kunde få dubbla lojaliteter i byggfrågor. Länsarkitekterna var också mycket få, från början endast fem stycken när organisationen infördes i slutet av 1910-talet. Det var liksom stadsarkitekttjänsterna en deltidssyssla. Ingen av dessa kategorier hade översiktsplanering som huvuduppgift, utan de sysslade främst med bygg- och stadsplaneärenden. Liksom konsulterna i branschen hade de ofta kontor och bostad i Stockholm.

Till de växande städernas största problem hörde att lösa kommunikationer, vägar, broar, hamnar, vattenförsörjning och avlopp. Det var uppgifter för ingenjörer och anläggningsfirmor, som under seklets första decennier hade stora framgångar, också internationellt. Vattenbyggnadsbyrån (VBB), grundad 1897 av civilingenjör J G Richert. Allmänna ingenjörbyrån (AIB) startad av överstelöjtnant H G Torulf samt Nils Gellerstedts Kommunaltekniska byrå, alla i Stockholm, är exempel på sådana firmor som då eller senare också arbetade med stads- och översiktsplaner.

Arkitekterna, vars kompetensområde främst varit de enskilda byggnaderna, kom allt mer att gå in på stadsplanefrågor, inte minst mot bakgrund av den debatt som framhöll stadsplaneringens estetiska sidor. Utbildning på stadsplaneringens område saknades länge helt. På tekniska högskolan fanns från 1897 en docentur i stadsanläggningslära, som innehades av P O Hall-

Tävlingsförslag för Göteborgs utvidgning 1901. "Utvidgningsplaner" för städerna blev allt vanligare. Denna gång gällde det en yta, som nästan motsvarade det redan bebyggda Göteborg, och trafikfrågans lösning var avgörande. Första pris gick till P O Hallman och Fredrik Sundbärg. Deras motto för förslaget var betecknande nog "Natur och konst". Den kuperade terrängen i området passade utmärkt till arkitekternas ambitioner att arbeta samman bebyggelse och stadsplan till en estetisk helhet efter medeltida mönster och med Camillo Sitte som förebild. Rutnätsplaner och breda boulevarder var inte längre planerarnas ideal.

Ebenezer Howards trädgårdsstadside 1901. "De tre magneterna" stad, land och trädgårdsstad, där den senare ansågs ha överlägsna fördelar jämfört med de båda förra. Den andra bilden visar trädgårdsstaden med sina lantliga omgivningar.

des stadsplanerna, kunde man ange hushöjden och gatuprofilen och på det sättet påverka stadsplanens helhet och exploatering. Men man kunde också precisera typen av bebyggelse som

lokalisering av verksamheter i staden, som är avgörande i den översiktliga planeringen. Här var dock bestämmelserna frivilliga, och det var inte ovanligt att stadsfullmäktige avstod från

1901, där P O Hallman och Fredrik Sundbärg vann första pris, och Hålsingborg 1906, där Nils Gellerstedt och Axel Bergman blev förstapristagare.

Det var från utlandet inspirationen kom. Österrikaren Camillo Sitte förde fram det medeltidsinspirerade stadsplaneidealet med kringbyggda kvarter och slingrande gator. Trädgårdsstadside, som var ett annat ideal vid sekel-skiftet, presenterades i Ebenezer Howards skrifter och Raymond Unwins Letchworth garden city utanför London från 1903. Sverige nåddes av idealet via tyska förebilder från Essen och Dresden. I stället för att låta stenstaden växa, skulle nya, delvis självförsörjande samhällen växa upp, samhällen som både hade stadens förtjänster i form av arbetstillfällen och service och landsbygdens med frisk luft och grönska.

Intresset för en mer översiktlig samhällsplanering visade sig vid stadsplanekonferenser, utställningar och tävlingar i Europa. En av de intressantaste bidragsgivarna var skotten Patric Geddes, som i utställningar, skrifter och diagram också tog upp sociala och regionala aspekter på samhällsplaneringen. För Sveriges del betydde dock de tyska förebilderna mer. Man tog del av generalplanetävlingen för Stor-Berlin 1910 och av stadsplaneutställningar i Berlin, Düsseldorf och Leipzig.

På statlig nivå markerades samhällsplaneringen genom den nya stadspanelagen 1907 och genom att den 1918 inrättade Byggnadsstyrelsen, som ersatte Överintendentensämbetet, fick en särskild planbyrå. Samtidigt inrättades länsarkitektorganisationen.

1920

strielle. 1904 Tyska tidskriften Der Städtebau startar. 1909 R Unwin: Townplanning in practise. 1909 Housing- and townplanningact i England. 1909 Burnhams Chikagoplan med grannskapsenheter. 1910 Den första stadsplaneutställningen i London. 1910 P Geddes stadsplaneutställningar. 1910 Generalplanetävling för Stor-Berlin. 1910 Stadsplaneutställningar i Berlin och Düsseldorf. 1911 Engelska tidskriften Townplanning Review startar. 1912 Internationell tävling om utformningen av Canberra i Australien. 1913 Wandermuseum för Städtebau und Siedlungswesen i Leipzig. 1915 E Saarinens generalplan för Munknäs-Haga och Stor-Helsingfors. 1919 Stadsplaneutställning i Bryssel. 1919 General- och stadsplaneutävling för Paris.

man. Han blev lärare i ämnet när det 1914 infördes i undervisningen för arkitektur- och väg- och vattenstudier. Det fick dock en mycket begränsad

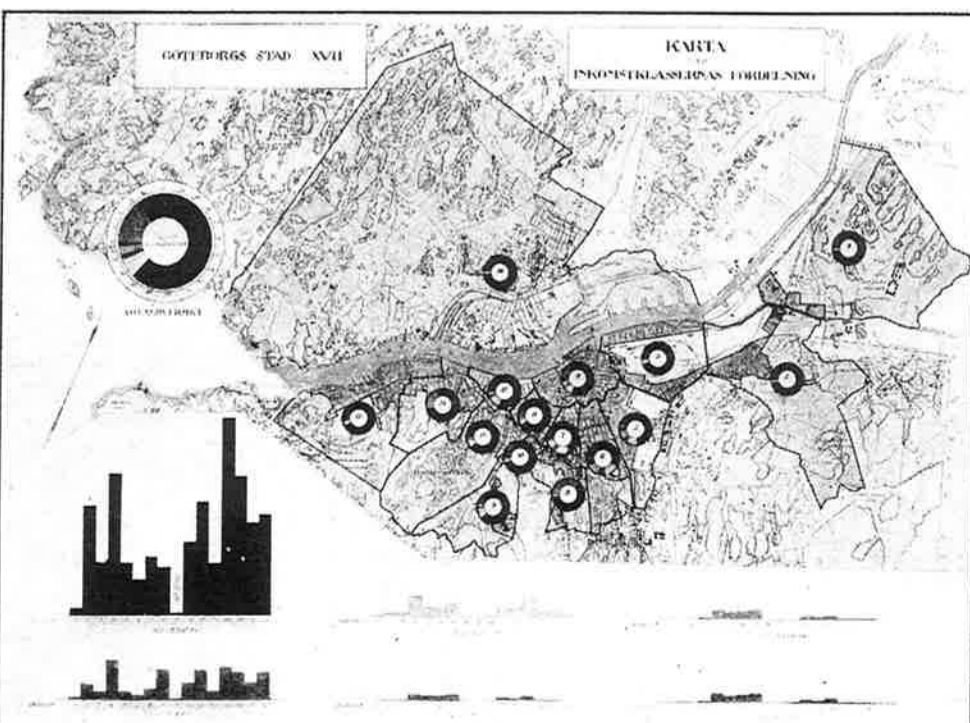
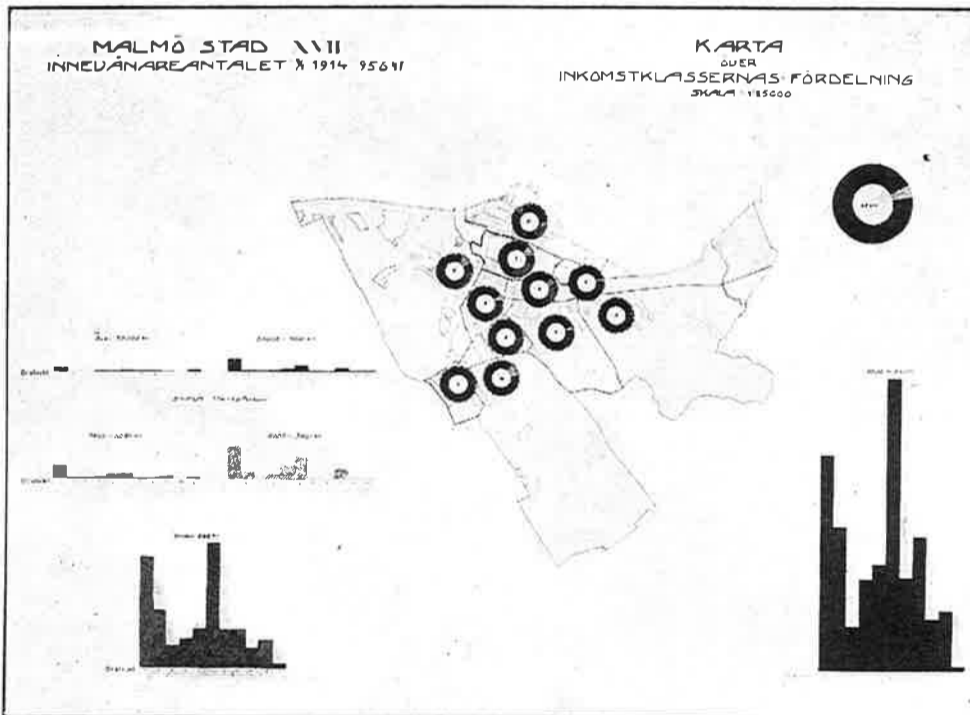
omfattning och behandlades främst avgränsade stadsplane frågor, där de estetiska aspekterna dominerade.

P O Hallman

P O Hallman (1869–1941) tillhörde de arkitekter som under 1900-talets tre första decennier fick en stor mängd planuppdrag från olika svenska städer. Han var anställd vid Stockholms stadsbyggnadsnämnd från 1894, som deras ordinarie arkitekt 1903–13, som vice stadsarkitekt 1913–22 och därefter som stadsbyggnadsdirektör 1922–27. Lärkstaden och Röda bergsområdet är välkända exempel på hans stadsplanekonst. Han var docent och speciell lärare i stadsanläggningslära vid tekniska högskolan fram till 1934. Vid sidan av dessa uppgifter arbetade han med stora planuppdrag – ”totalplaner” – för städer som Borås, Gävle, Härnösand, Kiruna, Kalmar, Landskrona, Nyköping, Skövde, Umeå, Västerås och många fler. Ofta samarbetade han med Fredrik Sundbärg, med vilken han också vann första pris i den uppmärks-

Plan för Christianstad, Gellerstedt, 1904.

sammade stadsplaneutävlingen för Göteborg 1901. Hallmans styrka och betydelse låg dock främst på en mer detaljerad nivå inom stadsplanearbetet, och arbetet på Stockholms generalplan, som påbörjades under hans tid, lyckades han inte driva. Det övertogs 1927 av Albert Lilienberg.

Nils Gellerstedt

Civilingenjören Nils Gellerstedt (1875–1961) var under lång tid en av de ledande planteknikerna i Sverige. Han grundade Kommunaltekniska byrån i Stockholm 1902 och genomförde ett stort antal planuppdrag för städer inom och utom Sverige. Bland annat fick han pris i den stora internationella tävlingen 1912 om utformning av Canberra, Australiens huvudstad. I Sverige gjorde han under 1900-talets två första decennier sk ”fullständiga stadsplaner” eller ”totalplaner” för ett stort antal städer och orter, som Falun, Nya Kop-

parberg, Varberg, Mjölby, Nora, Växjö, Söderhamn, Kristianstad, Hudiksvall, Karlskoga, Sollefteå m fl och hade även många uppdrag för Stockholms stad. Han vann första pris i den viktiga tävlingen om utvidgningsplan för Häl-singborg 1906 tillsammans med Axel Bergman, samt andra pris i tävlingen om utvidgningen av Göteborg 1901.

Nils Gellerstedt

Omslagets baksida

Stadsplan för Växjö 1912. Planen, som upprättades av Nils Gellerstedt, var en utvidgning av rutnätsstaden med framför allt villan- och egnahemsbebyggelse i ett slingrande gatunätssystem. Järnväg och industriråde låg centralt i planen. Man hade tagit fasta på 1907 års stadsplanelag, som tillät preciseringar av bebyggelse och kvartersanvändning i särskilda stadsplane- och byggnadsbestämmelser som komplement till planen.

1940

Almby stomplan. 1938 Borlänge-Domnarvet generalplan (Linden). **UTLANDET** 1920 Stadsplane- och bostadskongress i London. 1922 F Schumacher: Generalplan för Köln. 1925 E May: Generalplan för Frankfurt. 1925 Stadsplane-kongress i New York. 1925 Le Corbusier: Urbanisme, Une Ville contemporaine. 1928 Trafikseparering tillämpas i den amerikanska förorten Radburn. 1928 Tyskt lagförslag till Flächenaufteilungensplan. 1929 Perrys grannskapsenheter i New Yorks regionplan. 1930 Generalplan för Berlin. 1930 Generalplan för Hamburg. 1930 W Christaller: Centralortssystem. 1931 Byggnadsutställning i Berlin. 1932 CIAM om stadsplanerprinciper. 1932, 1935 Generalplaner för Moskva. 1933 E May, F Forbat: Generalplan för Magnitogorsk. 1933 Tennessee Valley Agency, regionplaneprojekt.

byggnadsråd och chef för stadsplanebyrå 1930-44. Han drev också utbildningen av länsarkitekter och stod för deras omorganisation, som trädde i kraft 1936. Han var sakkunnig i arbetet på ny stadsplaner. En viktig insats gjorde han också som stadsarkitekt på deltid i Linköping 1912-25, där han bl.a. gjorde generalstadsplanen 1923. Förutom dessa uppdrag gjorde han planer för Hjo, Falun, Domnarvet-Borlänge, Avesta, Hedemora, Smedjebacken m.fl.

Stadsplanefrågorna fick ett rejält uppsving genom den internationella stadsbyggnadsutställningen och kongressen i Göteborg jubileumsåret 1923. Gustaf Linden var en av huvudorganisatörerna och medförfattare i den utförliga katalog som redovisade vad man på den tiden uppnått inom stadsplaneringens område. Här presenterades ett stort antal utländska och svenska stads- och översiktsplaner, de senare under beteckningen "totalplaner".

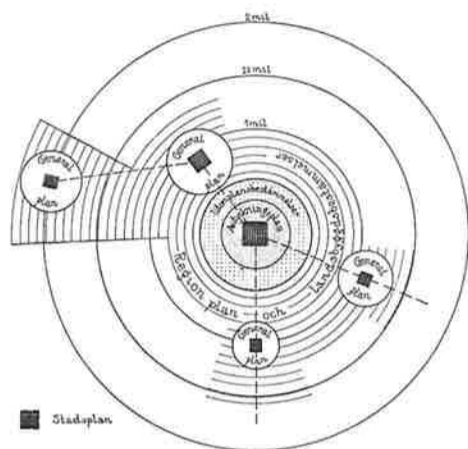
Gustaf Linden

Albert Lilienberg

Albert Lilienberg

Albert Lilienberg (1879-1967) tillhörde de mest produktiva bland de planerare som tidigt arbetade både på det teoretiska och praktiska planet med översiktliga planering. Han var väg- och vatteningenjör från Tekniska högskolan och blev förste stadsingenjör i Göteborg 1907. Här stannade han till 1927, då han blev stadsplanedirektör i Stockholm fram till sin pensionering 1944. Lilienberg bidrog starkt till att systematisera frågorna kring översiktsplaneringen bl.a. med sitt förslag till stadstekniska enhetsplaner och förslag till general- och regionplaneringens samverkan. Han engagerade sig i arbetet på ny stadsplaner, deltog i debatten och var en flitig skribent i frågor som gällde planering.

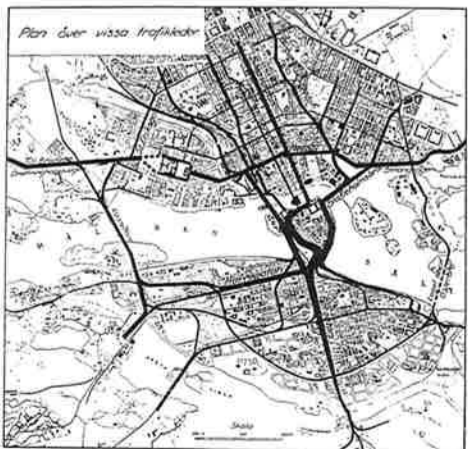
Lilienbergs stadsplaneidéer var förankrade i Camillo Sittes medeltida stadsplaneideal med slingrande gator och slutna platsbildningar, och han arbetade en tid samman med P O Hallman. Landala, Kungsladugård, Lorenberg och Bagaregården är karaktäristiska områden som kom till under hans tid i Göteborg. Samtidigt företrädde han en rationell, systematisk och ekonomisk syn på planeringen, och trafikfrågorna var hans egentliga fackområde. Förslaget till organisationsplan för Göteborg 1923 är ett betydande och viktigt exempel.

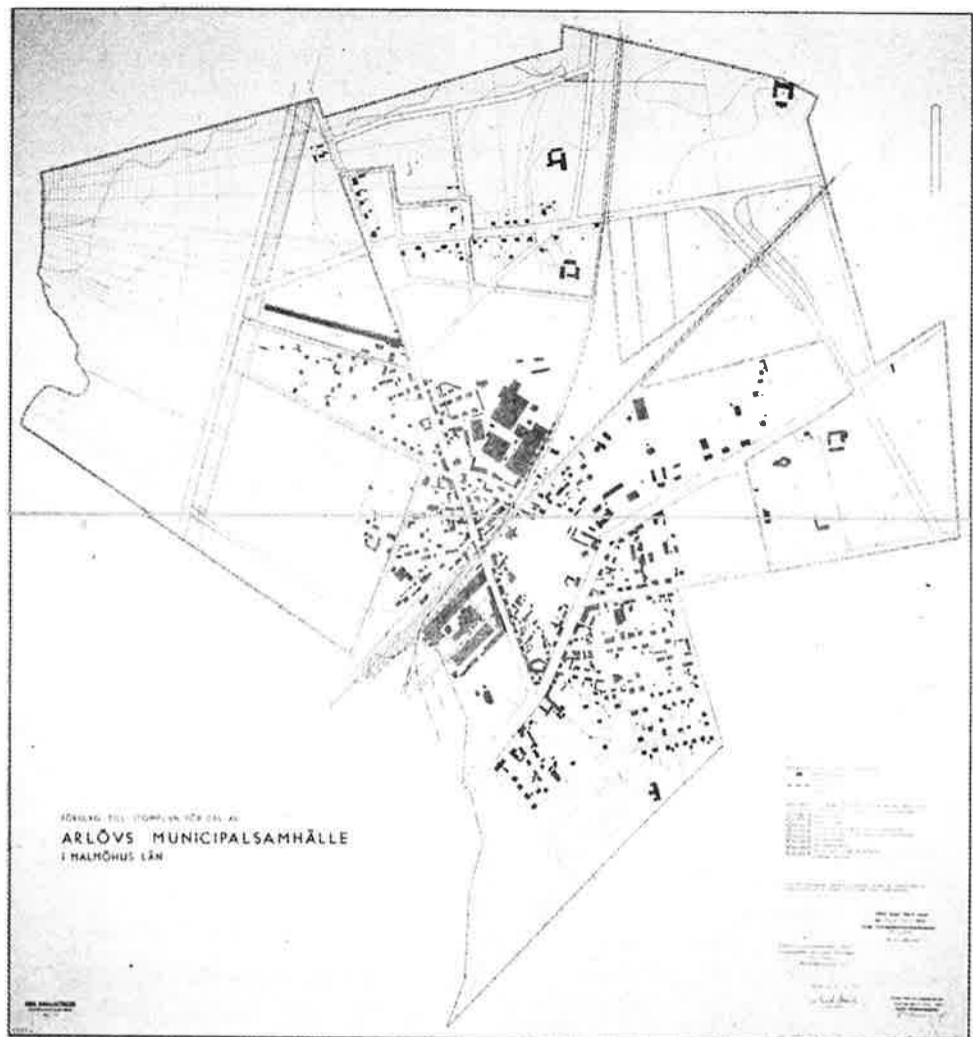
Lilienbergs principuppställning över önskvärda planinstitut, 1926.

Här samlade Lilienberg tekniskt och statistiskt material kring terrängförhållanden, befolkningstäthet, inkomstförhållanden, ägoförhållanden, hus-typer mm för att kunna göra upp stadsplaner för "vilken del som helst av stadsområdet med full säkerhet för att varje del kommer i riktigt sammanhang med stadsorganisationen". Trafikfrågan stod i centrum, men planen var långsiktig och det måste finnas utrymme för olika tänkbara lösningar, menade Lilienberg. Han ville likna planen vid en fälttågsplan snarare än en statisk, teknisk lösning. Några år senare hade han vidgat Göteborgsplanen till en regional översikt som också omfattade Göta-älvdalen och Trollhättan med deras transport- och kraftförsörjningsmöjligheter.

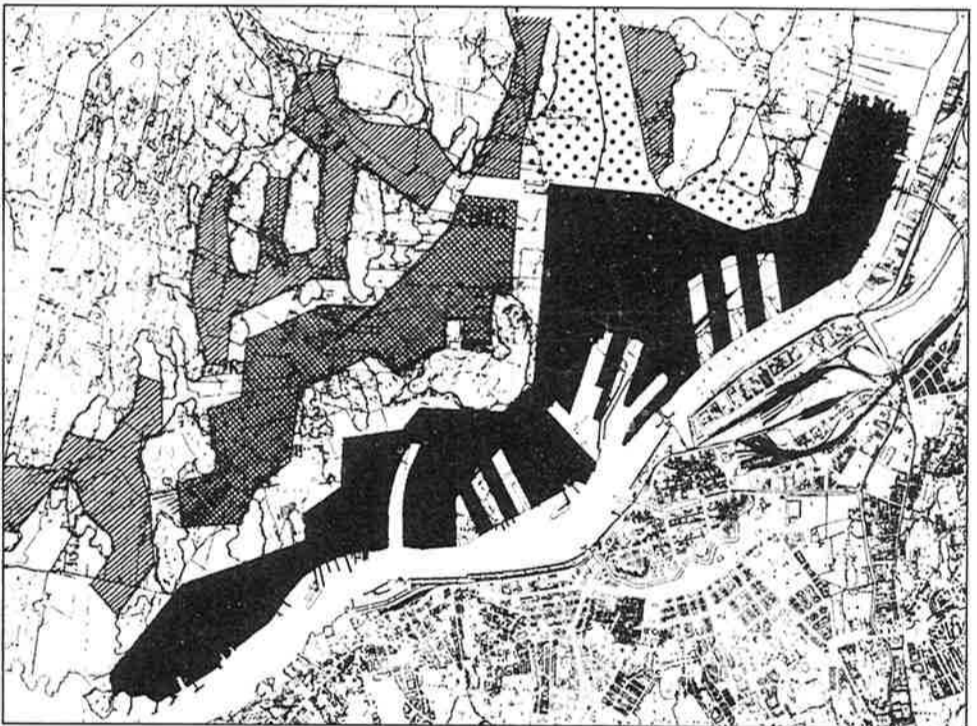
Vid sidan av sin kommunala tjänst hade Lilienberg en omfattande privatverksamhet och gjorde en stor mängd planer för olika städer och samhällen. Fram till mitten av 1920-talet gjorde han översiktsplaner för bl.a. Strömstad, Mölndal, Boden, Västervik, Nässjö, Uppsala och Marstrand, samt en mängd stadsplaner och tävlingsförslag. Hans privatpraktik var så omfattande att han för att få tjänsten som stadsplanedirektör i Stockholm måste lova att avstå från sin privata verksamhet. Till hans viktigare insatser i Stockholm hörde den generalplan som han lade fram redan 1929.

Lilienbergs generalplan för Stockholm 1929 var i första hand en trafikplan, men hade som syfte att också redovisa "storstadsområdets uppdelning för olika ändamål; åtgärder för försköning och för förhöjande av dess monumentalitet och värdighet samt åtgärder för stadens sanering i hygieniskt avseende".

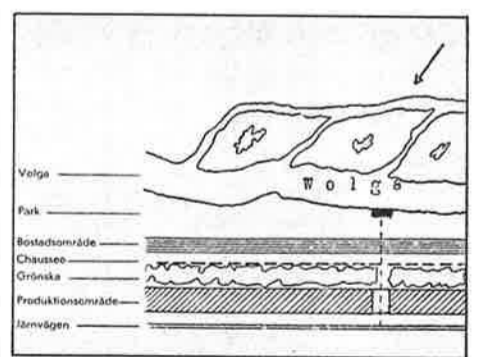

Stomplan för Arlöf (nuv. Burlöv) 1935. Stomplanen upprättades av länsarkitekt Nils Blanck. De få stomplaner som upprättades användes i första hand för att reservera mark för vägar och järnvägar, samt mycket schematiskt ange markområden för framtida behov av industri och bostäder. Stomplanen för Arlöf följer detta mönster.

- hamn- och industriområde
- bostadsområde med tät bebyggelse
- bostadsområde med gles bebyggelse
- jordbruksområde

Generalplanen för Lundby i Göteborg 1937, utförd på stadens stadsplane-kontor, är ett exempel på bandstadsidéns tillämpning med industri, grönområden och bostadsområden lagda i parallella zoner eller band. En befolkningsprognos ingick i generalplanearbetet.

Bandstadsidé från Sovjet.

Omslagets framsida

Domnarvet-Borlänge generalplan 1938. Detta var Gustaf Lindens största generalplanearbete, och avsikten var att samla den utspridda bebyggelsen och samordna den med den kommande. På Lindens initiativ använde man flygfotografering som ny metod för att få fram kartunderlag. Ett intressant inslag i planen var Lindens uppdelning av bostadsbebyggelsen i "drabant" - tidiga föregångare till efterkrigstidens grannskapsenheter. Varje drabant planerades för ca tusen invånare. De var avskilda från varandra med jordbruksmark och trafikleder. Industriområden låg utspridda, men avskilda från bostadsområdena.

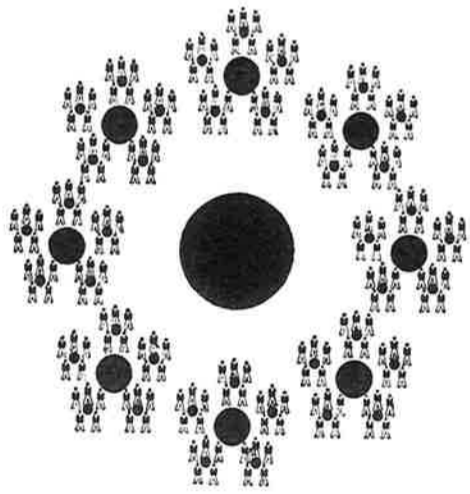
Omslagets baksida

Borås generalplan 1930 var en av de första i landet och upprättades av stadens stadsingenjör Bärnhard Sandström i samarbete med en stadsplanedelegation. Arbetet var avancerat och väl förankrat bland de politiska representanterna i staden. Huvudfrågan var liksom i andra tidiga generalplaner trafiken och man gjorde en studieresa för att studera ringleder och flygplatser i Europa. Planen fick också ett genomarbetat, differentierat trafiknät. För att få närhet mellan bostad och arbetsplats försökte man sprida industriutbyggnaden till de planerade nya stadsdelarna i stället för att samla industrin till ett område. Även mark för naturreservat togs upp i planen.

Det var under efterkrigstiden som den översiktliga planeringen slog igenom i Sverige. Flera statliga utredningar tog nu upp bostadsförsörjning, bygg- och planlag, lokalisering, expropriation, planväsendets uppgifter och organisation mm, frågor som alla anknöt till den fysiska planeringen. Man föreslog tom ett statligt verk, som skulle få hand om plan- och lokaliseringsfrågor, men det kom inte till stånd. Mest framgång hade den nya bostadspolitikerna från 1946 och den nya byggnadslagen och -stadga från 1947 medan både lokaliseringens politik och expropriationslagstiftningens möjligheter snöptes. Kravet på bostadsförsörjningsplaner och på skolbyggnad blev viktiga drivkrafter i kommunernas generalplanarbete.

På det politiska planet debatterades planhushållning och socialdemokraternas efterkrigsprogram, och den första ekonomiska långtidsutredningen om landets och näringslivets utveckling lades fram 1947. Förhoppningarna att åstadkomma ett planmässigt samhällsbyggande var stora, men både politiska och praktiska svårigheter stod i vägen. På den centrala nivån led planhushållningen nederlag. På den lokala var kommunerna små och hade dåliga ekonomiska resurser. Kommunsammanslagningen 1952, då antalet kommuner sänktes från ca 2400 till ca 800, rådde viss bot för detta. Från mitten av 1950-talet kom bilismens kraftiga ökning, handelskoncentration, centrumförnyelser, den ökade köpkraften och inflyttningen till städerna att förändra planeringsförutsättningarna och omforma samhällsbyggnaderna.

I sin bilaga till den stora bostadsociala utredningen från 1945 förordade arkitekten Uno Åhrén en satsning på de mindre och medelstora tätorterna. Men strukturrationaliseringarna koncentrerade i stället utbanningen till de stora städerna under de årtionden som följde.

Grannskapsplanering med centra kring vilka bostadsbebyggelsen grupperar sig, efter engelsk förebild 1943. Tre centrumstorlekar: Det minsta betjänar 1000 personer, nästa 5000 och det största 40000.

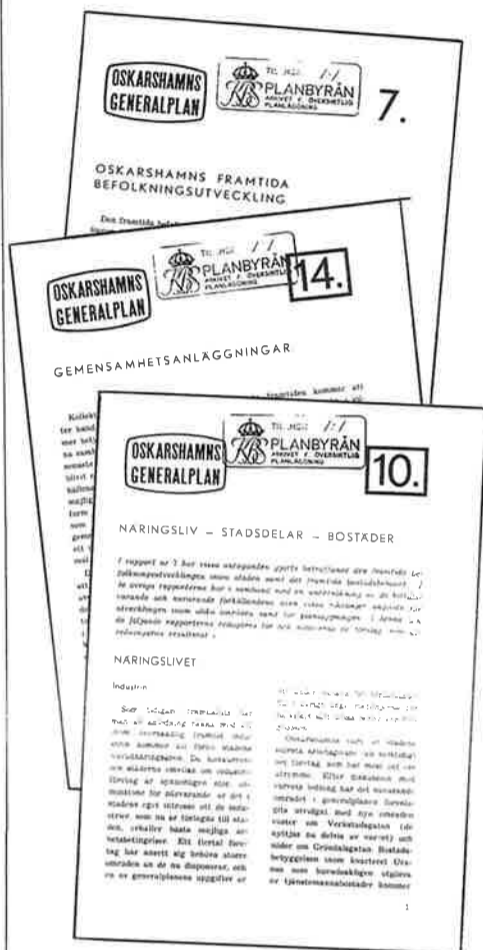
Ny byggnadslag och byggnadsstadga 1947

Bristerna i 1931 års stadsplaner och byggnadsstadga framstod snart tydligt. Kommunerna kunde inte styra bebyggelseutvecklingen eftersom tätbebyggelse tilläts uppkomma även där det saknades möjligheter att ordna kommunikationer, vattenförsörjning och avlopp på bra sätt. Genom bristen på styrning spreds bebyggelsen planlöst utanför stadsplanlagda områden. Att – som hittills – lägga ut stadsplaner över stora områden utan att ha en klar uppfattning om de framtida behoven, innebar olyckliga läsningar. Därför behövdes en långsiktig översiktsplan, inom vars ramar man

allt efter behov kunde upprätta stads- och detaljplaner. Stomplanens rättsliga och ekonomiska verkningar för kommunerna hade begränsat dess användbarhet och därför infördes *generalplanen* i 1947 års lagstiftning.

Det innebar att det också var nödvändigt att kommunen kunde avgöra när bebyggelsen skulle komma till stånd. Genom kommunalt planmonopol, som infördes i lagen 1947, blev detta möjligt. Kommunen kunde från nu bestämma *var, när och hur* bebyggelsen skulle få uppföras.

Begreppen tät- och glesbebyggelse infördes också i lagen. Syftet var att koncentrera städernas utbyggnad för att få bättre underlag för gemensamma

Informationshäften, Oskarshamn.

anläggningar. Det betydde att markägandet inte längre innebar automatisk rätt till tätbebyggelse. När det gällde glesbebyggelse hade markägaren fortfarande fri byggrätt.

Generalplanen skulle vara kommunens handlingsprogram för den fortsatta utbyggnaden på längre sikt. Huvudsyftet var att ange *markens användning* för olika ändamål: bostäder, industrier, trafik, fritid osv. I första hand gällde det tätbebyggelse. Mark som var olämplig för tätbebyggelse kunde också anges, liksom områden som borde naturskyddas. Befolkningsprognoser skulle ligga till grund för beräkningen av framtida markbehov. *Generalplanen* förutsattes förnyas ungefär vart femte år.

Generalplanen kunde fastställas av Kungl Maj:t och då få rättslig verkan. Kommunen kunde också nöja sig med att ställa ut planen för allmänheten och de berörda och sedan anta den. Det vanligaste blev dock att kommunerna utarbetade planen utan att ta offentlig ställning till den. *Planen* fick då inte någon rättslig verkan, men tjänade som riktlinje för fortsatt detaljplanering.

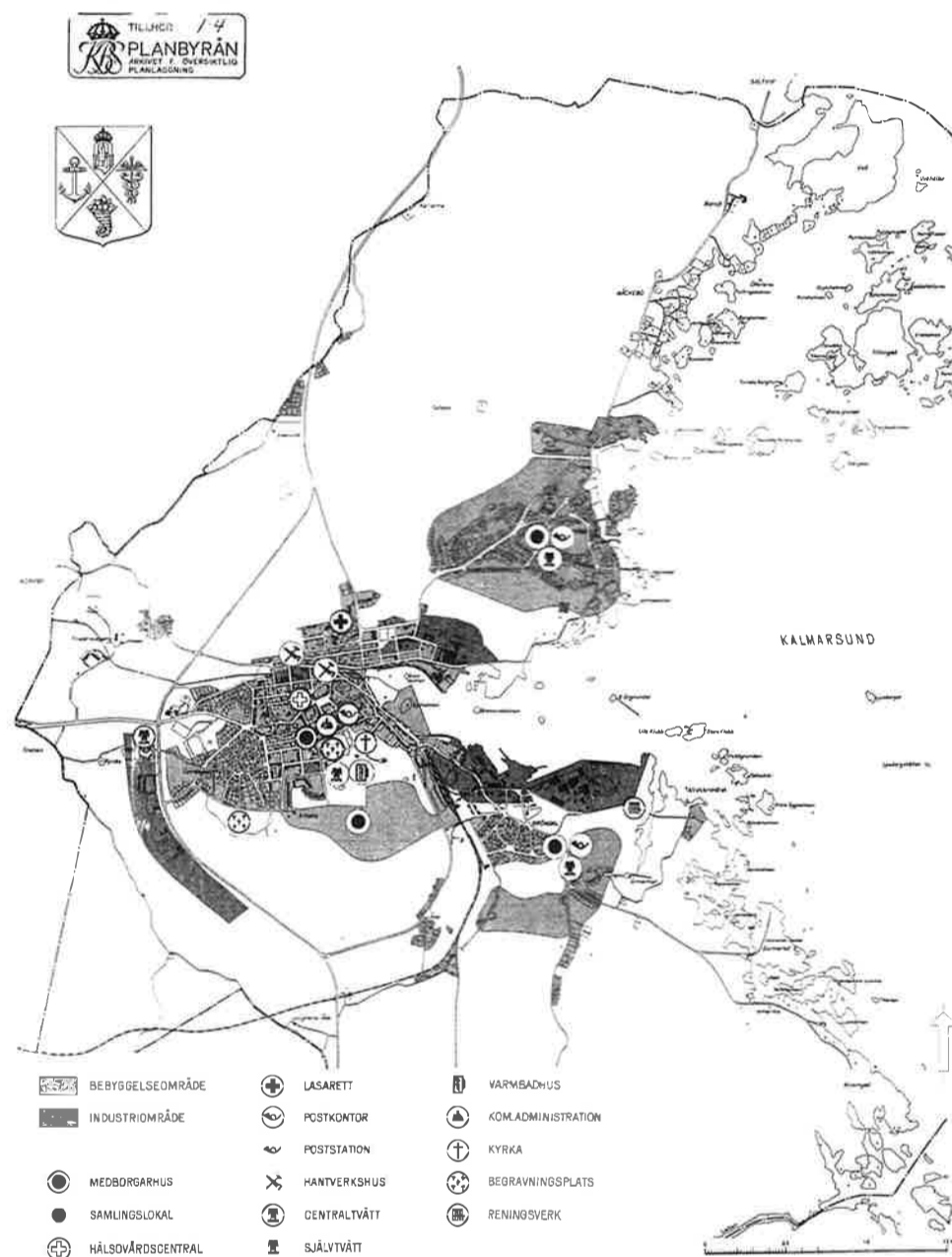
Även regionplaneinstitutet infördes i lagen, och skulle vara instrumentet för en samplanering mellan kommuner.

En ny byggnadsstadga kom 1959. Här avskaffades slutgiltigt de lokala byggnadsordningarna. Kommunens ställning stärktes genom att byggnadsnämnderna från och med nu helt var kommunens angelägenhet utan statligt inflytande.

1940

SVERIGE 1942 Statens kommitté för byggnadsforskning startar. 1942 F Forbat, S Lindström: Generalplan för Lund. 1943 Sv Riksbyggen startar samhällsundersökningar för generalplanarbeten. 1944 VBB inrättar stadsplane- och arkitektavdelning. 1942 L Mumfords Stadskultur utkommer på svenska. 1943 C F Ahlberg m.fl: Bygg bättre samhällen. 1944 Göteborgs regionplan. 1945 Statlig utredning med förslag till bygglag mm. 1945 Bostadsociala utredningen. 1945 U Åhrén: Ett planmässigt samhällsbyggande. 1945 Danneskiold-Samsøe: Nutida engelsk samhällsplanering. 1945 Det framtida Stockholm. 1946 Utställningen Replanning Britain på Liljevalchs. 1947 Social årsbok 1947 med temat samhällsplanering. 1947 Ny byggnadslag och byggnadsstadga inför general- och regionplanering. 1947 Bostadsociala utredningens saneringsbetänkande. 1947 Första professuren i stadsbyggnad vid KTH. 1947 Tidskriften Plan och föreningen för samhälls-

OSKARSHAMN GENERALPLAN GEMENSAMHETSANLÄGGNINGAR

I generalplanarbetet för Oskarshamn 1949, som leddes av Otto Danneskiöld-Samsøe vid Eglers arkitektkontor, gick man för första gången i generalplaneringens historia medvetet och brett ut och informerade befolkningen om de tänkta planerna. Det skedde i små häften som delades ut och som tog upp frågor kring befolkningsstillväxt, bostäder, industri, gemensamhetsanläggningar, kulturminnen osv. Inspirationen fick Otto Danneskiöld-Samsøe från engelsk samhällsplanering, som han var väl bevandrad i, och där kontakterna med allmänheten betonades.

Generalplaneutställning i Oskarshamn 1949. Otto Danneskiöld-Samsøe i mitten, i ljus kostym. Att på detta sätt ställa ut generalplanarbetet och göra det tillgängligt för den stora allmänheten tillhörde ovanligheterna.

1960

planering startar. 1947 Statlig utredning om regionala kommuner. 1947 S Lindström: Täby generalplan. 1948 Expropriationslagstiftning. 1949 F Forbat: Generalplan för Skövde. 1949 O Danneskiöld-Samsøe: Generalplan för Oskarshamn. 1950 Statlig utredning om planväsendets uppgifter och organisation. 1951 Statlig utredning om näringslivets lokalisering. 1952 Forskningsprogram för samhällsplanering inom statens kommitté för byggnadsforskning. 1952 Stockholms generalplan. 1952 Kommunsammanslagning, från ca 2400 till 800 kommuner. 1953 Rådet för översiktlig planering inrättas. 1956 o 1958 Byggnadsstyrelsen ger ut Råd och anvisningar för generalplanering. 1957 Regionplan för Stockholm. 1959 J Curman: Generalplan för Oxelösund. 1959 Ny byggnadsstadga. **UTLANDET** 1938-1943 Barlow, Scott och Uthwattutredningarna. 1944 Abercrombie: Greater London Plan. 1946 Stadsplanekongress i England. 1948 Köpenhamns regionplan, "fingerplanen".

Planförfattarna

Genom att general- och regionplaineinstituterna infördes i 1947 års lagstiftning växte den översiktliga planeringen snabbt. Mot slutet av 1950-talet hade närmare tvåhundra gene-

Utsnitt, Skövde generalplan, 1949. Obs tekniken att redovisa statistik.

ralplaner upprättats, och nästan lika många höll på att utarbetas. Det var oftast konsulter som gjorde upp planerna. Vattenbyggnadsbyrån, vars stadsplane- och arkitektavdelning startade 1944 och leddes av Sune Lindström, Gunnar Lindman, Harald Mjöberg mfl, var den största konsulten på området. Eglers arkitektkontor med bla Fred Forbat, Otto Danneskiöld-Samsøe och Erik Olof Holmberg tillhörde också de större och gjorde många principiellt viktiga planer. Även Allmänna ingenjörbyrån hade ett stort antal generalplaneuppdrag. Svenska Riksbyggen startade 1943 en avdelning för samhällsundersökningar under ledning av Per Holm, senare biträdande sekreterare i den stora bostadssociala utredningen.

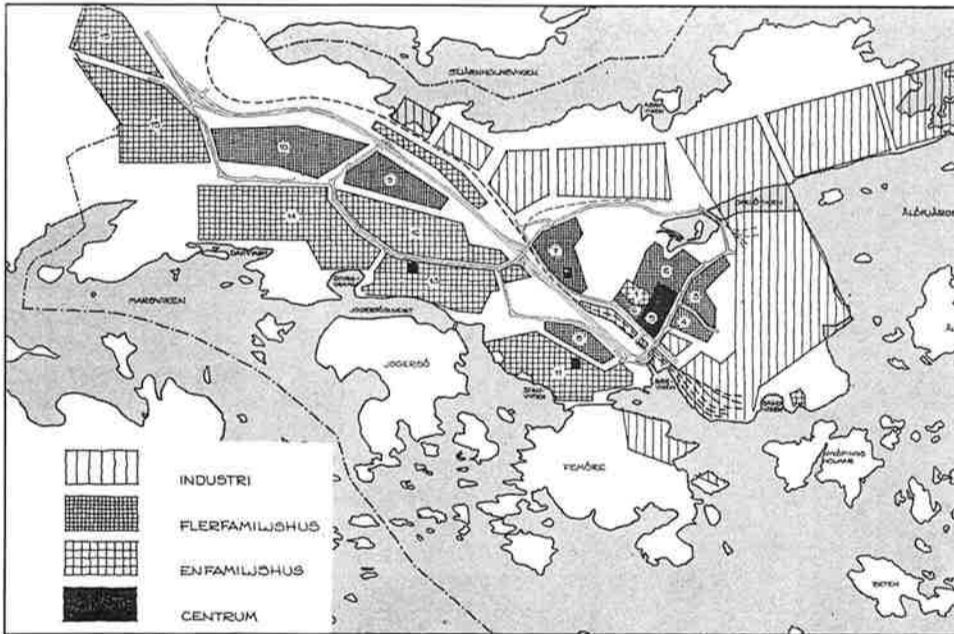
Utbildningen av planerare ökade och Sverige fick sin första professur i stadsbyggnad 1947. Antalet stadsarkitekter var nu uppe i över tvåhundra, och länsarkitekterna blev tjugofyra under perioden. Tidskriften Plan och föreningen för samhällsplanering startade 1947 på initiativ av bla Uno Åhrén och C F Ahlberg. Ambitionerna i 40-talets samhällsplanering återfinns i skrifter som "Bygg bättre samhällen", "Ett planmässigt samhällsbyggande" och "Social årsbok 1947". "Stockholms generalplan" från 1952 utarbetad av bla Sven Markelius och Göran Sidenbladh, är den skrift som kanske bäst diskuterar och sammanfattar tidens planeringsideal.

Fred Forbat (1897-1972) var ung-ersk arkitekt, främst verksam i Tyskland och en kortare tid i Sovjet och Ungern innan han 1938 bosatte sig i Sverige. Han tillhörde de radikala arkitekter som flydde undan fascismen i Europa. Han arbetade hos Walter Gro-

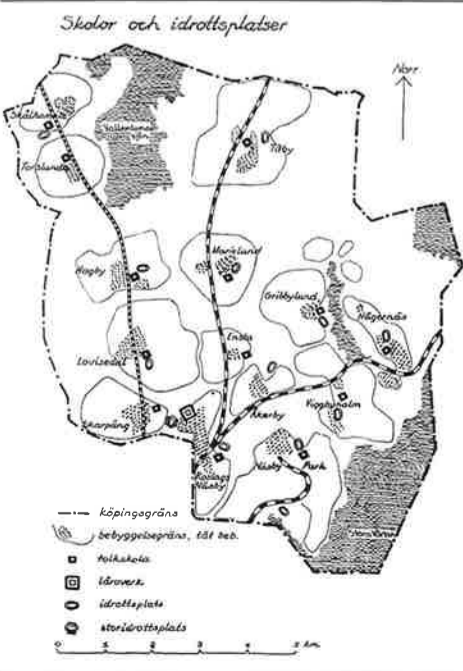

Fred Forbat

pius och vid Bauhauskolan på 1920-talet och stod som arkitekt för ett flertal byggnader i funktionalismens anda, bla i Berlin. Generalplanarbeten utförde han i början av 1930-talet i Sovjet för städerna Karaganda och Lopatinski och tillsammans med Ernst May för

Jöran Curmans generalplan för Oxelösund från 1959 tillhörde de generalplaner som verkligen genomfördes genom att den fick stark politisk förankring.

Magnitogorsk. Han hade ett brett register från arkitektur till översiktsplanering och var även en skicklig tecknare och grafiker.

I Sverige engagerades han av Sune Lindström i arbetet med Lunds generalplan. Den var färdig 1942 och var en av de första moderna generalplanerna i Sverige med sina prognosmetoder för beräkning av befolkningstillväxt, näringslivets utveckling, servicebehov, standardutveckling och trafikens förändring. I Lund ritade han också stadsplan och bostadshus för Borgmästaregården. 1942 kom han till Eglers kontor i Stockholm. Hans principiellt viktigaste arbete på översiktsplaneringsområdet var generalplanen för Skövde, färdig 1949. Bland övriga arbeten kan nämnas generalplaner, ofta med näringsgeografiska undersökningar, befolknings- och butiksbehovsprognoser osv, för Kristinehamn, Arboga, Landskrona, Sölvesborg, Solna, Höganäs, Linköping mfl. Han bidrog med en modellstad på Berlinutställningen 1957 tillsammans med arkitekten Stefan Romare.

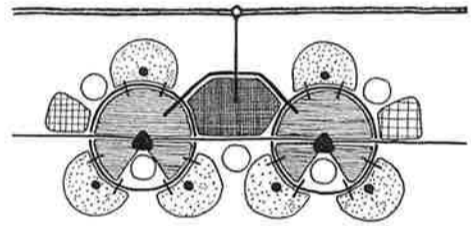
Utländska förebilder

Under och efter andra världskriget vände svenska planerare sitt intresse mot England, som nu ersatte Tyskland som förebild. Det var framför allt Patric Abercrombies planer för stor-London som inspirerade. Grannskapstanken för uppdelning av bostadsbebyggelsen i mindre enheter, community centers för gemensamhetsanläggningar och service och självförsörjande new towns för dämpning av storstadstillväxten var idéer som togs upp av de svenska planerarna. Liknande tankar fanns i amerikanen Lewis Mumfords bok Stadskultur, som kom på svenska 1942. Tanken i grannskapsplaneringen var också att de små, över-

Stockholms generalplan från 1952 diskuterade storstaden och grannskapsplaneringen ur fysiska, ekonomiska och sociala aspekter.

En debatt blossade upp, inledd av Göran Lindahl, som tyckte grannskapen var trista. De försvarades av planerare som C F Ahlberg, Göran Sidenbladh och Gunnar Leche och av politiker som Yngve Larsson.

Schema för förortsbebyggelse enl Stockholms generalplan 1952 med gemensamt industriområde, förortsbana, hyreshus och småhus.

blickbara bostadsområdena skulle bädda för gemenskap och demokrati och motverka de totalitära strömningarna – en tanke som naturligt nog fann grogrund under kriget. De tre viktiga engelska utredningarna kring lokalisering (Barlow-kommittén), landsbygdsfrågor (Scottkommittén) och markfrågan (Uthwatt-kommittén) hade inflytande på sina svenska motsvarigheter. I Sverige presenterades engelsk samhällsplanering vid utställningen Replanning Britain på Liljevalchs 1946, och i Otto Danneskiöld-Samsøes bok "Nutida engelsk samhällsplanering" 1945. Samma år besökte svenska planerare den stora stadsplanekongressen i England, där de första new towns kunde beskådas. I början av 1960-talet utarbetades den trafikmässigt totalseparerade engelska idéstaden Hook, där gående och biltrafik konsekvent vistades på olika plan. Det var ideer som togs upp av svenska planerare.

Omslagets baksida

Fred Forbats generalplan för Skövde 1949, innehöll den tidens mest inträngande och detaljerade analyser av planeringsförutsättningar. Den kom därför att fungera som förebild för andra generalplanarbeten. Befolkningsprognoser, bostadsförhållanden, näringslivsstruktur, trafikföring, topografiska förhållanden mm studerades och resulterade i beräkningar av kommande behov av mark, bostäder, service, skolor osv.

Täbys generalplan från 1947 upprättades vid Vattenbyggnadsbyrån under ledning av Sune Lindström. Planen är inspirerad av den engelska grannskapsplaneringen och bebyggelsen delades in i mindre bostadsområden försedda med service och avskilda från varandra med grönområden. Ett större centrum planerades också in i området.

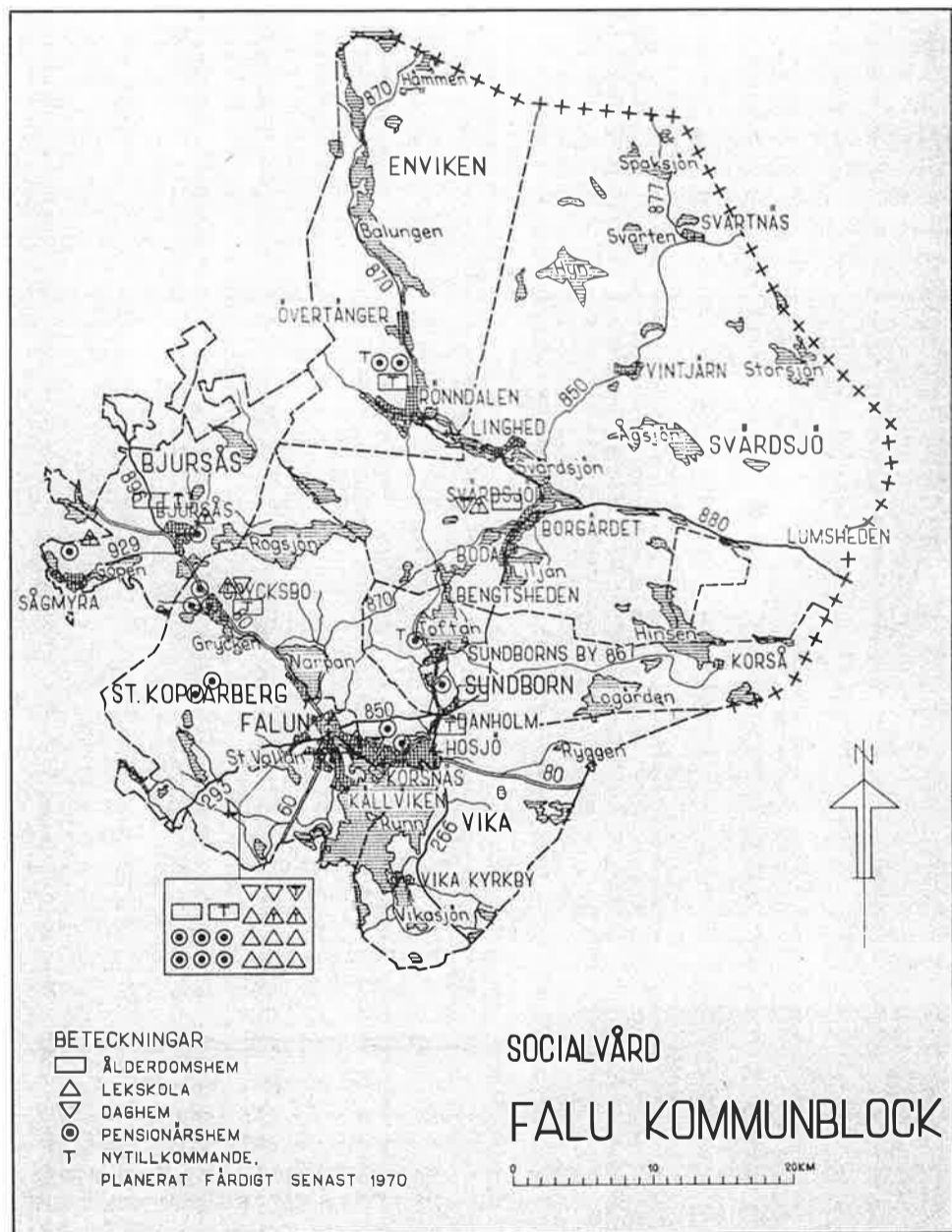
Sune Lindström, VBB. Tv hans generalplan för Täby 1947, redovisning av skolor och idrottsplatser.

Rosengård i Malmö, ett av projekten inom miljonprogrammet. Foto: Lars Mongs.

Under 1960-talet avslutades den epok inom översiktsplaneringen som inleddes på 1940-talet, och där generalplaneringen är huvudbegreppet. 1970-talet inleder en ny epok, där den fysiska riksplaneringen och lagändringarna 1972 bildade utgångspunkt för kommunernas översiktsplanering. I 1960-talets högkonjunktur präglades generalplanerna av strukturomvandlingen och de storskaliga utbyggnaderna av industri, kontor, bostäder och trafikaneläggningar. Hårda saneringar av gamla stadskärnor och anlägg-

ytterligare ett hjälpmedel i översiktsplaneringen. På statlig nivå var ERU – expertgruppen för regional utveckling – verksam. Centralortsteorier utvecklades, och arbetsmarknadsstyrelsen gjorde en A, B och C-indelning av orterna utifrån deras serviceförsörjning, utbildningsmöjligheter och befolkningsunderlag. Avsikten var att beräkna vilka som kunde överleva och bli de lämpligaste centralorterna när befolkningen alltmer koncentrerades till de större städerna och tätorterna. 1974 års kommunsammanslagning

gandet av stora butikscentra kännetecknar decenniet, liksom det väldiga förortsbyggandet inom ramen för miljonprogrammet: 1 miljon bostäder på 10 år.

Ett nytt inslag blev kommunblocksplaneringen genom 1963 års kommunblocksreform. Genom förstärkning av länsstyrelserna med ekonomiskgeografiskt utredningsexpertis fick man fram en kartläggning av befolknings- och näringslivsförhållanden i Länsplan 67. KELP – kommunernas ekonomiska långtidsplanering från 1967 – var

nedbringade antalet kommuner till 284. Under hela efterkrigstiden har en decentralisering av planfrågor skett från stat till kommuner. 1971 överfördes länsarkitektorganisationen från centrala verk till länsstyrelserna.

Kritik mot generalplanerna

Efterkrigstidens generalplaner hade i hög grad blivit planernas illustrerade framtidsvisioner, ofta så statiska att kommunerna i praktiken hade

1960

SVERIGE 1963 Kommunblocksreform. 1964 Naturvårdslag. 1965 Statlig utredning: Höjd bostadsstandard, bla med utvärdering av generalplanering. 1965 ERU – expertgruppen för regional utveckling – bildas. 1966 Byggnadsstyrelsens God plan. 1966 och 1967 Byggnadsstyrelsens anvisningar till generalplanering i kommunblock. 1966 Skiss till regionplan för Stockholm. 1967 KELP (Kommunernas ekonomiska långtidsplanering). 1967 Länsplan 67. 1967 Statens planverk inrättas. 1968 Nordiska institutet för samhällsplanering inrättas. 1968 Arbetet på ny plan- och bygglag påbörjas. 1969 Miljöskyddslagen. 1971 Statlig utredning om Mark och vatten "Fysisk riksplanering". 1971 Länsarkitektorganisationen övergår från staten till länsstyrel-

alltför lite användning för dem. Kritiken kom bla fram i den statliga utredningen "Höjd bostadsstandard" (SOU 1965:32). Givetvis fanns många exempel på motsatsen, där en rullande planering, dvs förnyelse av generalplanerna med jämna mellanrum, höll planerna aktuella. Men ofta blev de expertprodukter alltför långt från den kommunala, politiska verkligheten. Debatten om vem som skulle arbeta med översiktsplanering tog fart. Att den fysiska planeringen måste samordnas med kommunens övriga planering stod klart.

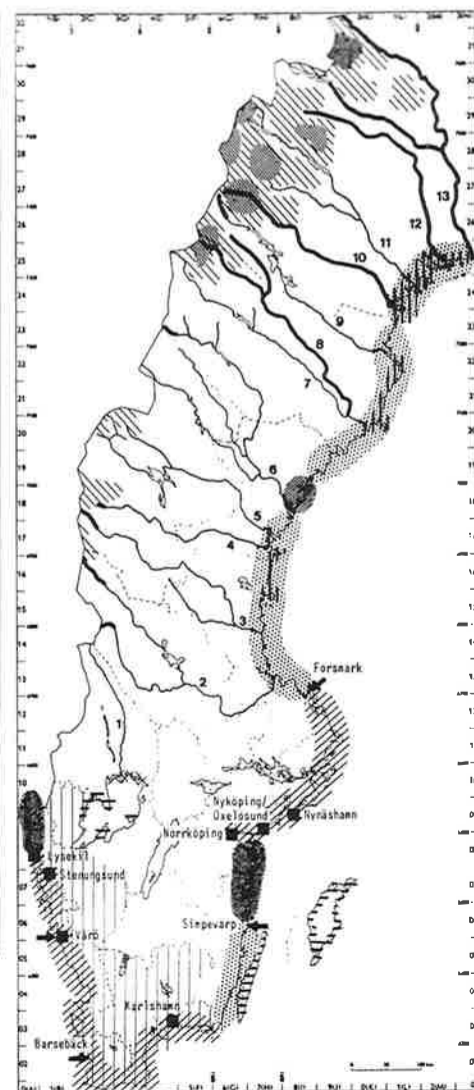

Stora trafikaneläggningar präglar allt oftare landskapet.

Ny epok: Fysisk riksplanering och kommunöversikter

Statens planverk inrättades 1967 och övertog byggnadsstyrelsens ansvar för planfrågor. 1972 infördes den avgörande lagändring, som innebar att all bebyggelse skulle ha en planmässigt lämplig lokalisering. Markägarnas tidigare glesbebyggelserätt slopades därmed. Kommunernas planmonopol stärktes, när de på detta sätt fick rätt att göra en "allmän lämplighetsprövning" av bebyggelsens lokalisering. Samtidigt begränsades samhällets ersättningskyldighet till markägarna.

Nu påbörjades även arbetet med den fysiska riksplaneringen. Utgångspunkten var att skydda värdefulla natur- och friluftsområden från miljöstörande anläggningar och industrier. Förebilden kom från den danska zoneplaneringen. Drivande politiker var Olof Palme, som då var kommunikationsminister. Den fysiska riksplaneringen presenterades under 1970-talet i de statliga utredningarna kring Mark och vatten. Här redovisades områden som var tänkbara för tusende och miljöstörande industrier och anläggningar, och områden som skulle skyddas genom sitt värde ur naturvårds-, fritids- och jordbrukssynpunkt mm. Andra riksintressen var militära områden, vägar, större

Geografiska riktlinjer för den fysiska riksplaneringen finns fastställda i riksdagsbeslut från 1972 och 1981. (th)

1980

serna. 1972 Samordnade kommunala översiktsplaner för bla ostkusten och Siljansbygden. 1972 Statens planverk ger ut anvisningar om vidgad generalplanering. 1973 Slopade glesbebyggelserätt, allmän lämplighetsprövning. 1974 Kommunsammanslagningar nedbringa antalet kommuner till 284. 1976 Statlig utredning om Markanvändning och byggande. 1976 Anvisningar för kommunöversikter från Statens planverk. 1985 Förslag till plan- och bygglag samt naturresurslag. **UTLANDET** 1961 Hook, den engelska trafikseparerade idéstaden, presenteras. 1960-tal Dansk zoneplan inspirerar till fysisk riksplanering i Sverige. 1965 Paris regionplan. 1966 Randstadt Holland.

ledning osv. Frågan om alternativa energikällor aktualiserades också.

Den fysiska riksplaneringen blev tillsammans med kravet på allmän lämplighetsprövning av bebyggelsens lokalisering, utgångspunkterna för kommunernas markdispositionsplaner och kommunöversikter, som började utarbetas under 1970-talet. *Kommunöversikten* blev det nya och vidgade planinstrument som i praktiken ersatte den gamla generalplanen. 1972 gav statens planverk ut allmänna råd och anvisningar för utvidgad generalplanering, och 1976 kom anvisningar för kommunöversikter. Planverket följer sedan dess kontinuerligt kommunernas arbete med kommunöversikter, och deltar även i försöksverksamhet i vissa kommuner.

1970-talets planförfattare

Det omfattande arbetet med kommunöversikter kom stora konsultföretag som Kommunernas Konsultbyrå (K-Konsult), och Norrbottens- och Västerbottenskommunernas konsulter (NAB och VAB) att spela stor roll. Men under senare år har kommunerna i allt större utsträckning själva arbetat med sina kommunöversikter i nära samverkan med övrig kommunal planering. Genom den allt starkare kommunala styrningen kan kanske översiktsplaneringen få den politiska förankring som behövs för att göra den praktiskt användbar.

Den fysiska riksplaneringen initierade en breddad syn på den kommunala planeringen. *Landskapsanalys för Linköpings kommun 1977* var ett forskningsprojekt som kompletterade kommunöversikten. Här ett utsnitt av 'Landskapsbilden' med utsikter, överblickbarhet mm.

K-Konsult

Ursprunget till K-Konsult var Lantmännens Byggnadsförening, som startade 1939. Då gällde det lantbrukets byggnader, som skulle rustas upp med statligt stöd. När Landskommunernas förbund gick in i föreningen 1954 började organisationen också arbeta med byggnadsplaner och generalplaner för landskommunerna. Verksamhetsfältet vidgades allt mer och organisationen kallades sig så småningom för Kommunernas konsultbyrå eller K-Konsult. Svenska Landstingsförbundet och Svenska Stadsförbundet gick in som delägare i början av 1960-talet, och SABO i början av 1970-talet. På översiktsplaneringens område kom K-Konsult att bli en av de mer inflytelserika i branschen, inte bara genom den egna organisationen utan genom att företaget ofta försåg kommunerna med stadsarkitekter. I arbete med 1970-talets kommunöversikter var K-Konsult den utan jämförelse mest anlitade konsulten. Verksamheten på detta område har i dag trappats ner för K-Konsult – liksom för andra konsulter – bla genom att kommunerna i större utsträckning sköter sin översiktsplanering själva.

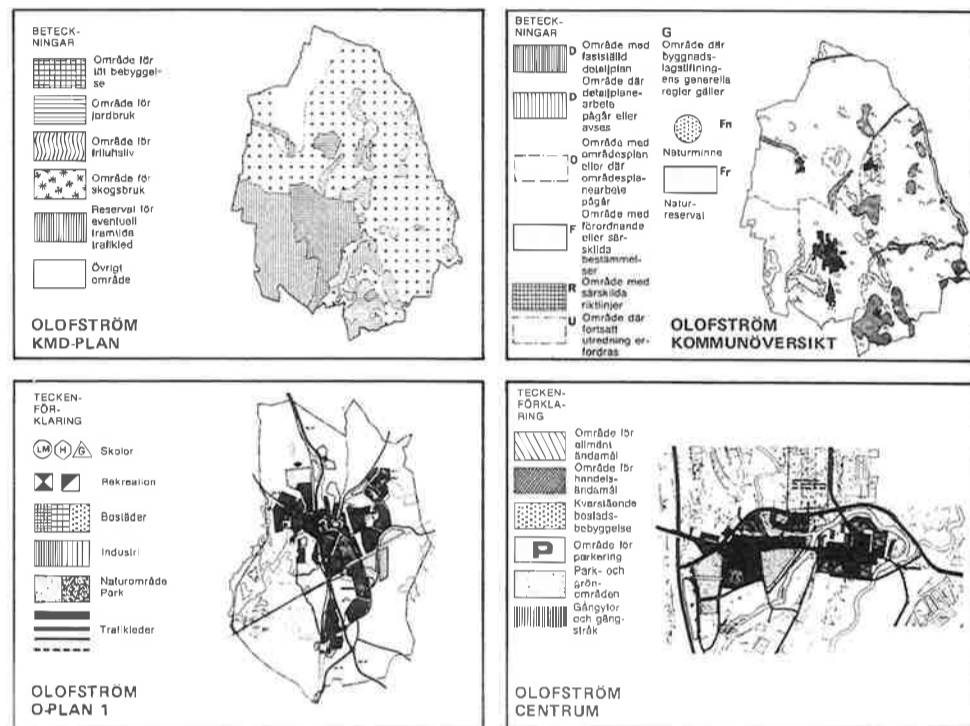
Fortsatt plan- och byggnadslagsarbete

Direktiven för ny plan- och byggnadsutredning gavs 1968 efter flera års förberedelsearbete. Arbetet har pågått sedan dess, och den nya plan- och byggnadslagen (PBL) beräknas läggas fram under 1980-talet. Samtidigt har naturresursfrågorna brutits ut och presenteras i en särskild lag, naturresurslagen.

Översiktsplaneringen i den förväntade plan- och byggnadslagen avses för

Kärnkraftverken, här Ringhals, sätter miljöfrågorna på sin spets. I förgrunden Bua fiskeläge.

K-Konsults planer för Olofström 1975 visar pedagogiskt de olika stegen i kommunens planering, från kommunomfattande markdispositionsplan (KMD), till kommunöversikt, vidare över områdesplan för närregionen (O-plan) till stadsplan för centrum. Som bakgrund till planarbetet gör K-Konsult och kommunen upp vissa ramar som förutom den fysiska planeringen också tar upp kommunens ekonomiska planering, verksamhetsplanering, planering för speciella områden osv. Ur K-kontur nr 1-2 1975.

första gången bli obligatorisk för kommunerna, dvs varje kommun kommer nu att ha skyldighet att hålla en aktuell översiktsplan. Men planerna kommer sannolikt enbart vara vägledande och inte rättsligt bindande vilket också svarar mot hur generalplaninstitutet i praktiken hittills har använts. De många olika begrepp som tidigare använts för översiktlig planering föreslås nu samlas i ett enda: *översiktsplan*.

Omslagets baksida

Linköpings markdispositionsplan och kommunöversikt från 1976 är bra exempel på 1970-talets översiktsplanering. Markdispositionsplanen anger de stora dragen i markanvändningen på mycket lång sikt, och ska vara vägledande för lokalisering och dimensionering av bebyggelse och ange friluft- och naturvårdsområden. Kommunöversikten används för handläggning av bygg- och planärenden.

Bilder

Stadsmuseet i Stockholm, Kuigel biblioteket, Statens planverk, Arkitekturmuseet, Pressens bild samt ur anförda generalplanutredningar och skrifter.

Lästips och Källor

H Ahnlund: *Johan Eberhard Carlberg* (Borås 1984), H Bjur: *Stadsplanering kring 1900* (CHT, Göteborg 1984), T Hall: *Stadsplanering i vardande* (Ur Städer i utveckling, Stockholm 1984), Ivar Jonsson: *Bebyggelseplanering i äldre tider* (Stockholm 1975), Ivar Jonsson: *Generalplanen – förväntningar, erfarenheter, utvecklingsmöjligheter* (Plan 1969), H Mjöberg: *30-talets idéer blev grundval för svensk samhällsplanering* (Byggnästaren 6/1982), J Mårtelius: *Gustaf Linden och hans drabanter* (Arkitekturmuseets årsbok, Stockholm 1982), Th Paulsson: *Den glömda staden* (Stockholm 1959), E Rudberg: *Uno Åhrén* (Stockholm 1981), G Sidenblad: *Planering för Stockholm 1923-1958* (Uppsala 1981), K Åström: *Svensk stadsplanering* (Stockholm 1967).

Katalog och utställning hänför sig till forskningsprojekt nr 821445-9 från Statens råd för byggnadsforskning till tekn dr Eva Rudberg, Stockholm. Arbetet är utfört med stöd från Statens planverk och med material från planverkets arkiv.

Grafisk form och produktion: Görau Thermænius
Tryck: Rahms i Lund, 1985

